

УДК 811.161.2'36

Т. І. Вавринюк

МАРКЕРИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

Вавринюк Т. І. Маркери невербальної поведінки в художніх текстах.

У статті йдеться про маркери невербальної поведінки в художніх текстах. Акцентовано на тому, що в художніх текстах лексеми на позначення невербальної поведінки персонажів є засобами змаловання їх психологічного стану, стилізацією живого безпосереднього спілкування. Зазначено, що невербальні маркери виступають системою немовних знаків, які використовують як засіб обміну інформацією між людьми. Як елементи невербальної поведінки розглядаються рухи тіла й жести, вираз обличчя, хода. Ці засоби доповнюють зміст вербального повідомлення про героїв. Підкреслено, що вираз

© Т. І. Вавринюк, 2017.

очей – важлива деталь у створенні психологічного портрета літературного героя, вираження його ставлення до інших. Саме очі можуть виражати готовність до комунікації, контроль над партнером і його поведінкою. Такий кінетичний засіб, як вираз обличчя, письменники майстерно використовують для реалістичного зображення літературних героїв, для відтворення їхніх переживань і почуттів. Лексеми на позначення рухів тіла й жестів презентують етнокультурні системи поведінки. Як важливий зображальний засіб відзначено маркери невербальної етикетної поведінки українців.

Ключові слова: невербальна поведінка, комунікація, кінетичні невербальні засоби, контакт очей, хода, жести.

Вавринюк Т. И. Маркеры невербального поведения в художественных текстах.

В статье идет речь о маркерах невербального поведения в художественных текстах. Акцентируется внимание на том, что в художественных текстах лексемы для обозначения невербального поведения персонажей являются средствами изображения их психологического состояния, стилизацией живого непосредственного общения. Показывается, что невербальные маркеры выступают системой неязыковых знаков, используемых как средство обмена информацией между людьми. Как элементы невербального поведения рассматриваются движения тела и жесты, выражение лица, походка. Эти средства дополняют содержание вербального сообщения о героях. Подчеркивается, что выражение глаз – важная деталь в создании психологического портрета литературного героя, для выражении его отношения к окружающим. Именно глаза могут выражать готовность к коммуникации собеседника, контроль над партнером и его поведением. Такое кинетическое средство, как выражение лица, писатели мастерски используют для реалистического изображения литературных героев, для воспроизведения их переживаний и чувств. Лексемы для обозначения движений тела и жестов представляют этнокультурные системы поведения. Как важное изобразительное средство отмечаются маркеры невербального этикетного поведения украинцев.

Ключевые слова: невербальное поведение, коммуникация, кинетические невербальные средства, контакт глаз, походка, жесты.

Vavryniuk T. I. Nonverbal behavior markers in artistic texts.

The article deals with non-verbal behavior markers in artistic texts. It is emphasized that lexeme on the notation of nonverbal behavior of characters in artistic texts are the means of depicting their psychological condition and the stylization of direct live communication. It was shown that non-verbal markers are the system of non-speaking signs that are used as means of exchange of information between people. Body movement, gestures, face expressions and walking are considered as elements of non-verbal behavior. These means supplement the content of a verbal message about the heroes. It was emphasized that the expression of the eyes is an important part in creating a psychological portrait of a literary hero, an expression of his attitude towards others. It is the eyes that can express readiness for communication, control over the partner and his behavior. Such kinetic means as face expression is skillfully used by writers to realistic representation of literary heroes and reproduction of their emotions and feelings. Lexeme on the notation of body movements and gestures present ethnocultural behavioral systems. Markers of non-verbal etiquette behavior of Ukrainians are noted as an important pictorial tool.

Key words: nonverbal behavior, communication, kinetic nonverbal means, eye contact, walking, gestures.

Останнім часом у комунікативістиці активізується вивчення невербальної поведінки, яка репрезентує комунікаторів, з одного боку, як індивідів, а з іншого, – як представників певної соціальної й національно-культурної спільноти. Так, психологію невербальної поведінки досліджували С. Гаркавець, І. Ковалинська, її культурно-специфічну типологію – В. Лабунська, співвідношення вербальної і невербальної поведінки в аспекті комунікативної лінгвістики вивчали Ф. Бацевич, О. Яшенкова та ін.

За О. Яшенковою, невербальна комунікативна поведінка – це «сукупності норм і традицій, що регламентують вимоги до організації ситуації спілкування, зокрема до фізичних дій, контактів співрозмовників, дистанції та влаштування простору спілкування, невербальних засобів демонстрації ставлення до співрозмовника, міміки, жестів, поз, що супроводжують та уможливають спілкування» [6, с. 200]. Відповідно, до елементів невербальної поведінки відносимо всі рухи тіла, інтонаційні, ритмічні, висотні характеристики голосу, його тимчасову й просторову організацію. Невербальна поведінка у процесі комунікації – це не лише вираження емоцій чи настанов, ставлень до інших учасників спілкування, це зовнішній вияв духовного світу особистості.

У дослідженні керуємося тезою, що аналіз індивідуальної невербальної поведінки дає змогу оцінити особистість як суб'єкта спілкування, відтак у художніх текстах лексеми на позначення невербальної поведінки персонажів є засобами змалювання їх психологічного стану, стилізацією живого безпосереднього спілкування. У статті ставимо мету – дослідити найхарактерніші кінетичні маркери невербальної поведінки в художніх текстах.

Серед маркерів невербальної поведінки виділяємо лексеми, які передають контакт очей персонажів у процесі комунікації. 3-поміж основних комунікативних функцій очей вирізняються: а) когнітивна (прагнення передати очима деяку інформацію і прочитати інформацію в очах партнера по комунікації); б) емотивна (вираз почуттів очима і зчитування з очей почуттів, що їх висловлюють комунікатори один до одного); в) контролююча (здійснення очного моніторингу задля перевірки, як сприйняте і зрозуміле передане повідомлення або якийсь

його фрагмент, вказівка адресату, що мовець закінчив передачу якоїсь частини інформації); г) регулятивна (очима висловлюється вимога вербальним або невербальним способом відреагувати на передане повідомлення або ж, навпаки, подавити передбачувану реакцію) [5, с. 163].

Змалювання виразу очей – важлива деталь у створенні психологічного портрета літературного героя, адже очі – дзеркало душі. Наприклад: *Бовванами завмерли обоє на стежці, напружені, з однаково розширеними назустріч одне одному зіницями очей* (2, с. 7). Розширені зіниці можуть виражати і зацікавленість, і страх, однак у поданому контексті це вияв страху. Особи не відводили один від одного очей: боялися пропустити будь-який жест, який дав би додаткову інформацію чи наштотхнув на дію.

За допомогою опису виразу очей, погляду митці слова можуть передавати й інші психологічні стани персонажів. Наприклад: *Скляні порожні очі та глуха мовчанка* (2, с. 14); *Вона дивилася байдужим пластмасовим поглядом у синє квітневе небо* (2, с. 121). Очі мають такий вираз, коли людина перебуває у стані сильного потрясіння. Такий стан героїв твору авторка відтворює за допомогою епітетів *скляні порожні (очі); байдужий пластмасовий (погляд)*.

Поглядом людина здатна передавати як позитивні, так і негативні емоції. Коли людина щаслива, її очі випромінюють добру, позитивну енергію. Наприклад: *Її очі сяяли* (2, с. 39); – *Якщо ти серйозно, то я тобі серйозно відповім, – очі Марії усміхалися.* – *Ти зараз багато чого не бачиш із нашого тутешнього життя* (2, с. 87); *Розсміялася. Затулила обличчя долонями. Відняла, облизала язиком сухі губи. Очі блищать* (4, с. 53). Піднесений настрій, який супроводжується відкритим, насиченим сміхом, блиском очей (свідчить про радість), активною заміною одних рухів іншими.

За виразом очей можна визначити не лише стан чи настрої співрозмовника, але і його ставлення до інших. Наприклад: *Зміряла дівчину зневажливим поглядом* (4, с. 27); *Сердюк обвів сімейство важким гнітючим поглядом* (4, с. 69). «Прочитати погляд» персонажів у наведених контекстах допомагають читачеві також прикметники на зразок *зневажливий, важкий, гнітючий*.

Як відомо, людина відводить очі, коли намагається приховати щось від співрозмовника, коли ніяковіє чи просто не витримує

погляду більш вольової людини: *Здається, тремтіла і ховала очі* (4, с. 47); *Макар відвів очі, знизав плечима – пішли* (4, с. 48).

Для створення психологічного портрету того чи того персонажа важливими є й інші деталі, що характеризують вираз очей: *Дядько око хитро примружив: так оці ваші балачки тільки заради мого сала?!* (4, с. 56). Читач легко «прочитує» такі деталі: примружують очі, коли підозрюють когось або здогадуються про щось неладне.

Візуальний контакт є основою довірливого спілкування, виражає ступінь зацікавленості партнером, зосередженості на його словах, допомагає регулювати розмову та взаємовідносини. Наприклад: *Вони зашарілися від обіймів та поцілунків, роззубившись, презирнулися* (2, с. 39) – презирнулися для того, щоб побачити, що відреагували обоє однаково. У прикладі *Господиня роззублено озирнулася на доньку* (2, с. 40) напрям погляду свідчить про спрямованість уваги співрозмовника і є своєрідним виявом зворотного зв'язку: вказує на те, як ставиться співрозмовник до тих чи тих повідомлень.

Очі і їх вираз беруть на себе особливу роль і в невербальному відображенні людських емоцій, і в передачі найрізноманітнішої інформації. Фахівці часто порівнюють погляд з дотиком, він психологічно скорочує дистанцію між людьми.

В аналізованих художніх текстах виділяємо ще один характерний засіб презентації невербальної поведінки персонажів – брови. Невдоволення або здивування своїх героїв різні автори передають за допомогою таких мімічних виразів: *Бровки насупила – мабуть, не побачила, чого хотіла. Голову задерла – би вище, тоді б точно...* (4, с. 6); *Микишка брови насупив, на дівча глянув* (4, с. 13); *Люба видрала чашку з Гоцикових рук, бровки насупила* (4, с. 33); *Свиря – брови догори* (4, с. 55). Загальновідомо, що зведені брови – це вияв невдоволення або образи, а брови підняті вгору є знаком здивування.

Міміка здатна передавати емоційний і змістовний підтекст мовних повідомлень і служити регулятором процесу спілкування. Такий кінесичний засіб, як вираз обличчя, письменники майстерно використовують для реалістичного зображення літературних героїв, відтворення їхніх переживань та відчуттів, як негативних, так і позитивних. Наприклад: *Але жінка – збоку було видно скривлене жахом обличчя – мене не почула* (2, с. 182). Такий вираз обличчя жінки, її повна відстороненість від навколишнього середовища надзвичайно точно передають стан: під час страху реакція на зовнішні

подразники притупляється, логіка дій збивається, а тіло застигає. Інший контекст: *–А де ж вона зникла проти ночі? Чого у хаті не сидить? – обличчя сусіда зібралось веселими зморшками, ніби йшлося про щось кумедне* (2, с. 65). *Обличчя сусіда зібралось веселими зморшками* означає, що чоловік посміхається, тобто він в хорошому настрої і його ніщо не турбує.

Зацікавленість співбесідника або його байдужість визначає подальший перебіг розмови: *– У мене щось з Інтернетом, – починає вона і замовкає, наштотхнувшись на кам'яний вираз шефового обличчя. – Але у будь-якому разі текст ввечері буде у тебе, в поштової скриньці чи на столі* (1, с. 65).

Невербальна поведінка презентує людину, робить її відкритою або ж створює бар'єри для комунікації. Типовим є літературний персонаж: *Незворушно-свинцевий вираз обличчя огрядного нотаріуса, промовиста черга швидких поглядів його яскравої помічниці* (1, с. 8). Такий вираз обличчя свідчить про байдужість до всього що діється навколо.

Виразним засобом змалювання невербальної поведінки персонажів художніх творів є лексеми на позначення рухів тіла й жестів. Вони презентують культурно зумовлені системи поводження, що засвоюються шляхом імітації рольових моделей. Наприклад: *Розправила плечі. Задерла голову догори – друге підборіддя щезло – і кокетливо посміхнулася Гоцикові* (4, с. 35). Спостерігаємо два невербальних засоби передачі загравання: *задерла голову догори, розправила плечі* – жести, які свідчать про бажання показати себе з найкращого боку; *кокетливо посміхнулася* – мімічний вираз, який говорить про спробу привернути увагу.

У контексті *Прощаючись, раптом наблизився і взяв моє обличчя у долоні. Відсахнулася, відскочила від нього, як налякана кобила* (1, с. 58) два вияви емоцій. Перший – симпатія і бажання наблизити людину ще ближче, можливо, передати свої почуття доторком до обличчя. Другий – страх через несподіваність дій партнера по спілкуванню. *Відсахнулася, відскочила* – різкі рухи, які свідчать саме про такий стан героїні.

У реальному житті кінетичні дії можуть супроводжувати вербальні повідомлення, увиразнюючи їх чи виражаючи додаткові смисли. Такі маркери невербальної поведінки в художньому тексті

нагадують ремарки у драматургічному творі. Їхня функція – увести читача в зображувану ситуацію спілкування персонажів, допомогти адекватно сприйняти їх характери: *Лідія сплескувала у долоні, сміялась, і говорила, говорила* (1, с. 37); – *Докладно? – потер ніс, радість аж переливалася через край. Він ледве стримував її, й почав, дуріючи: – Одного разу я отинився у лісі, в горах...* (2, с. 213). Потирання носа здебільшого свідчить про те, що людина намагається збрехати своєму співрозмовникові, але в цьому контексті – це жест, який сигналізує про спробу персонажа пожартувати над своїм співрозмовником.

У контексті *Дядько яось дивно, не чіпаючи капелюха, почував лисину, захитав головою, забідкався: – А горілку... подаєте? На сніданок?* (4, с. 71) поведінка героя, зокрема кінеми *почував лисину, захитав головою*, – вияв сум'яття й здивування, коли людина нібито перебуває в афективному стані.

До невербальних засобів вираження емоцій відносимо також різні симптоми душевних станів, наприклад, симптоми зміни кольору шкіри. Так, почервоніння щік, раптова блідість обличчя – це неконтрольована фізіологічна реакція на якусь причину, що викликала емоцію, або на саму емоцію. Наприклад: *Почервонів. Підхопився з килима, заходився речі у рюкзак кидати* (4, с. 39); *Іван Іванович зблід* (1, с. 128). Якщо почервоніти означає розізнитися або соромитися чогось чи когось, то раптове збліднення в нашому разі – вияв страху.

Легко «прочитуються» читачами й кінетичні дії літературних героїв на зразок: *Губку закусила, очі ніби й не сліпі, а збоку глянеш – невидюща. Коліна підігнулися. На килимок сіла, коліна до грудей* (4, с. 49). Закушують губи тоді, коли боляче фізично чи морально. А притискають коліна до грудей інстинктивно, щоб віднайти гармонію, бо в такій позі організм зберігає більше енергії. Пор.: *Хлопець задихнувся, нервово закусив губу, стояв біля «мазераті», дивився на міст, ніби картинка, як у кіно, мала повторитися за мить, аби він роздивився її краще, усвідомив, зрозумів...* (4, с. 12). Передано шоківий стан героя. *Нервово закусив губу* – це придушення розпачу та болю.

Хода людини вказує як на фізичне самопочуття і вік, так і на її емоційний стан. Найважливішими факторами ходи є ритм, швидкість, довжина кроку, ступінь напруженості, положення верхньої частини тулуба і голови, супровідні рухи рук, положення пальців ноги. Ці параметри формують різні типи ходи – рівної, плавної, впевненої, твердої, важкої, винуватої та ін. Важка хода властива людям, які

перебувають у поганому настрої, легка, навпаки, – оптимістично налаштованим. «Мову ходи» також використовують письменники для змалювання різних емоційних і фізичних станів літературних героїв. Наприклад: *Лідія вже енергійно походжала довкола будинку, глухо стукотіла по каменю шпильками із настроєним на них опалим листям* (1, с. 33); *Човгала перевальцем, з помітним зусиллям переносючи вагу тіла з ноги на ногу* (2, с. 5); *Мишкика вирвався, скоріш побіг* (4, с. 9).

Невід’ємним атрибутом комунікації є так звані етикетні формули, які супроводжуються відповідними кінетичними діями. Ці дії, з одного боку, є правилами поведінки, прийнятими суспільством, а з іншого, – репрезентують індивіда, який вибирає свій стиль комунікативних акцій у межах цих правил. Маркери невербальної етикетної поведінки героїв досліджуваних творів виконують характерологічну функцію у плані соціального статусу адресанта й адресата спілкування, їх фаху, віку, статі, характеру, віросповідання тощо. Розглянемо приклади:

– *Дозвольте відрекомендуватися: Іван Іванович Стахура, – вклонився, піднявши капелюха* (1, с. 80). Кінеми вклонився, піднявши капелюха є маркерами віку і статі персонажа, репрезентують етикетний досвід саме літнього чоловіка.

– *Привіт!* – їм.

Хлопці розгубилися. Макар махнув долонею, мовляв, привіт, подивився на Гоцика (4, с. 7). Подібним жестом, що є своєрідним сигналом невимушеності спілкування, послуговується молодь.

Кінетичні дії у змодельованих письменниками комунікативних ситуаціях є потужним засобом характеристики персонажів, рівня їх культури й, відповідно, інтелекту. Проілюструємо на прикладі:

– *Мене звати Люба, – не втрималася.*

Жінка зупинилася. Зміряла дівчину зневажливим поглядом.

– *Я не питала.*

– *Вам же треба якось до мене звертатися... – знітилася.*

Жінка всміхнулася без добра. Смикнула за руді коси.

– *Руда. Я зватиму тебе Руда. Прибери волосся.*

Люба скрутила волосся на потилиці.

– *А мені як вас звати?*

– *Хазяйка!* (4, с. 9).

У наведеному уривку кінетичні дії не пов'язані з ритуалом знайомства і є дисонансними до відповідних етикетних формул, тому ще більше вражають, розкриваючи моральні якості персонажів.

Отже, використані в художніх текстах маркери невербальної поведінки, до яких належать жести, міміку, пози та рухи тіла тощо, розглядаємо не лише як прийом психологізму в зображенні персонажів, а й як засіб емоційного впливу на читача. Невербальні кінематичні засоби надають читачеві (іноді незалежно від семантики слів) досить важливу інформацію про того чи того літературного героя: розкривають його ставлення до інших персонажів, до змодельованої ситуації, представляючи його як типовий образ.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
2. Вдовиченко Г. Бора / Г. Вдовиченко. – Х. : Клуб сім. дозвілля, 2011. – 240 с.
3. Вдовиченко Г. Тамдевін / Г. Вдовиченко. – К. : Нора-друк, 2009. – 232 с.
4. Гарькавец С. А. Психология невербального общения : [учеб. пособие] / С. А. Гарькавец. – Северодонецк : Петит, 2015. – 214 с.
5. Дашвар Люко РАЙ.центр / Люко Дашвар. – Х. : Клуб сім. дозвілля, 2012. – 272 с.
6. Ковалинська І. В. Невербальна комунікація : [навч. посібник] / І. Ковалинська. – К. : Освіта України, 2014. – 289 с.
7. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) / В. А. Лабунская. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. – С. 5–35.
8. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації : [навч. посібник]. – К. : Академія, 2011. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2017 р.